

Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri

Latife Akyüz*

Özet: Sınır bölgeleri hem birbirinden dikenli teller, güvenlik noktaları, gözetleme kuleleriyle ayrılmış iki ayrı mekan, hem de çoğu zaman her iki yakada benzer yaşamları sürdüren insanların olduğu tek bir mekan gibidir. En az iki devletin kıyısında ortaya çıkan bu yapı, hem kendi kurallarına sahip, kendine özgü kurumları ve ilişki biçimlerini üreten hem de her iki devletin ekonomik ve politik karar ve kurallarından etkilenen "arada kalmış" bir durumdadır. Hem çok keskin çizgilerle, kurallarla belirlenmiş güçlü bir yapıdır hem de her an değişmeye, yeniden şekillenmeye açık belirsiz, netameli, değişken bir yapıdır. Bu yapı içerisinde kurulan ilişkiler, sınırları çizilmiş bir alanda –sınır mekanında– sınırsızlıkları zorlayan, belirsizlik ve değişkenliklerle baş etme yollarını bulan ve kendi kurallarını koyan dinamik bir yapı ortaya koymaktadır. Bu yazıda, Victor Turner'ın 'liminalite' kavramı ışığında sınırın 'liminalite'sini, bu dinamik ve değişken yapısını Sarp sınır bölgesi örneğinde ve farklı etnik grupların sınır deneyimleri üzerinden tartışmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türkiye, Gürcistan, Sarp sınır bölgesi, liminalite, liminal alan, etnik kimlikler

Giriş

Sınırların yoğun ve yaygın bir biçimde ve 'sınır çalışmaları' adı altında sosyal bilimlerde tartışılmaya başlanması ve giderek öneminin artması belirgin bir döneme ve olaylar zincirine denk düşer. 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılıp ikili dünya düzeninin sona ermesi, açılan-kapanan ya da yeniden çizilen sınırlar, Avrupa Birliği'nin genişleme politikaları ve yeni dünya düzeninde insanların, paranın, ürünlerin ve düşüncelerin kolay akışı sınırları yeni kavramlarla tartışmaya açmıştır. Ulus-devlet sınırlarından 'sınırsız dünya' (Ohmae, 1991) oradan da 'sınırlar dünyası' (O'Dowd, 2010) tartışmalarına uzanan

(*) Yrd. Doç. Dr., Düzce Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

bu süreçte, sınırlar özellikle antropologlar ve sosyologların da ilgi alanına girmeye başlamıştır. Elbette ki bu tarihten önce de sınırlar tartışılmış, uzun süre ulus-devlet odaklı giden bu tartışmalar, özellikle Meksika-ABD sınırında yapılan ve kimlik-kültür eksenli çalışmalarla yeni boyutlar kazanmış, ‘sınır insanları’, ‘sınır kimlikleri’, ‘sınır kültürü’ söylemleri alana dahil olmuştur. Sınır bölgeleri artık sadece ulus-devletlerin egemenlik alanlarını belirleyen çizgiler değil, kültürlerin karşılaştığı, çatıştığı, sosyal ve kültürel kimliklerin yeniden kurulduğu yaşayan mekânlar olarak ele alınmaya başlanmış ve kültür, kimlik, yer/mekân gibi kavramlar sınırdaki görünüşleriyle tartışmaya açılmıştır.¹ Sınırların devlet kontrolünün ve otoritesinin simgesi olarak ele alındığı devlet-merkezli yaklaşımdan, sınırın daha çok hem ayıran hem birleştiren, kısıtlayan ama aynı zamanda olanaklar da yaratan ikili yapısına vurgu yapan sınır-merkezli yaklaşıma geçilmiştir. Bu yazıda sınır çalışmalarının geldiği bu aşamadan hareket ederek, devlet sınırlarındaki yaşamın dinamiklerini, devlet merkezli yaklaşımı bırakmadan ama sınır insanlarını da devlet politikalarının basit birer uygulayıcıları olmadıklarını göstermek üzere, Türkiye-Gürcistan sınırı örneğinde ele alacağım.

Bu yazıya konu olan Türkiye-Gürcistan sınırı tam da yukarıda bahsi geçen gelişmelerin bir sonucu olarak, Sovyetler Birliği’nin dağılıp, birliğe bağlı devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeye başladıkları dönemde, 1988 yılının Ağustos ayında yeniden açılmıştır. Bu yeniden açılma aynı zamanda, diğer post-Sovyet sınırlar gibi, dünyadaki ekonomik ve politik dönüşümlerin de simgesidir. Sınırın yeniden açılmasının ardından, ekonomik yaşamdaki kaos, sınır geçen binlerce insanın yarattığı hareket, ilk kez karşılaşılan ya da sınırın yarattığı yeni durumda yeniden karşılaşılan gruplar, değişen ama aynı zamanda değiştiren kısacası sınıra dair söylenen tüm ikiliklerin gözlemlenebileceği yeni bir ‘sınır mekânı’ ortaya çıkmıştır. 1990’larda sınırları mekânsal boyutlarıyla da ele alan çalışmalarda, sınır ‘arada olma’ (*in between*), ‘üçüncü mekân’ (*third space*), ‘eşikte olma’ (*liminality*), ‘heterotopya’ kavramları ile birlikte ele alınmaya başlanmış ve sınır bölgelerinin kendine özgülüğü, belirsiz, ikili yapısına vurgu yapılmıştır. Örneğin Martinez’e (1998: 305) göre sınır, “öngörülebilir ve öngörülemez, birleştirir ve ayırır, iter ve çeker, engeller ve olanak sunar” ve bu ikili yapısı nedeniyle de sınır insanlarının “çatışma ve uyum sağlama, zenginlik ve yoksulluk, ırkçı olma ve toleranslı olma, kültürel ayrışma ve birleşme yanlısı olma” gibi ikili durumları yansıtmaları normaldir. Sınır mekânında ortaya çıkan kendine özgü bu durumu, Türkiye-Gürcistan örneği için diğer bazı sınır çalışmacılarını takip ederek, Van Gennepp’in ortaya atıp, Turner’ın geliştirdiği ‘eşikte olma’ (*liminality*) kavramıyla ele alacağım.

1 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Anzaldúa (1987), Wilson ve Donnan (1998; 1999; 2005; 2011), Martinez (1994), Vila (2005), Heyman (1991), Gupta ve Ferguson (1992), Bhabba (2004) ve Rosaldo (1989; 2008).

Sınırın liminalitesi

Van Gennep, 1909 yılında yayınlanan *Les Rites de Passage* (Geçiş Ritüelleri) kitabında bireyin toplum içinde bir statüden diğerine geçiş törenlerini –ergenlik, evlilik, doğum gibi– incelemiş ve bu törenlerde karşılaştığı üç önemli aşamadan bahsetmiştir. Bunlar, ayrılma (*seperation*), geçiş (*limen/liminal*) ve birleşmedir (*reincorporation*). Bu aşamaların ayrıntılarına girmeyeceğim ancak geçiş aşamasının, yani eşikte olma durumunun üzerinde biraz duracağım.

Geçiş aşaması, bireyin iki statü arasında kaldığı, belirsizliği ve hiçliği yaşadığı ‘statüsüzlüğün arafında’ (Turner, 1969: 97) olduğu aşamadır. Bu aşamadaki birey ne eski statüsündedir ne de yeni bir statü kazanabilmiştir. Bu nedenle bireyin hem kendisi ve hem de toplum için tehlikeli sayıldığı bir dönemdir; toplumla bağları kopuk, kontrol mekânizmalarının dışında ve statülerinden arınmış bir durumdadır. Van Gennep’in ilkel topluluklar üzerinde yaptığı çalışmayla ortaya koyduğu bu üçlü aşamayı Turner (1969) modern toplumlarda bireyin sosyal ve bireysel durumuna uygular. Özellikle ikinci aşama üzerinde duran Turner, eşikteki varoluşu “ne buradadır ne oradadır, hem ikisi arası hem ikisi ardında; kanunların, adetlerin, anlaşmaların ve seremonilerin tayin ettiği bir pozisyon” (1969: 359) olarak tanımlar ve eşikte olan bireylerin oluşturduğu topluluğu *communitas* olarak adlandırır. Eşikteki insan topluluklarının, herhangi bir topluluk, yani *community*’den farkını ayırt etmek için *communitas* sözcüğünü kullandığını belirten Turner (1969: 358), onların hiyerarşik olmayan, eşitlikçi ve farklılaşmamış yapısı üzerinde durur ve modern batı toplumunda hippileri ve beat kuşağını *communitas* örneği olarak verir. Her ne kadar bu aşama yapının antitezi olsa da ve “çözülen yapı tarafından ve bu yapıyı sürdürmek zorunda olanlar tarafından tehlike olarak görülse de” yapının kaynağıdır da (La Sure, 2005). Kaosun düzenin kaynağı olması gibi, *liminality* de sosyal yapıların ortaya çıkabileceği sınırsız ihtimalleri temsil eder; anti-yapı sonuçta bir yapı ortaya çıkarır. Ama bu yapı tekrar bozulmaya ve yeniden kurulmaya mahkumdur.

Turner’ın, Van Gennep’in çalışmasını ileri taşıdığı nokta ya da sınır çalışmaları için yol gösterici olan nokta, bu aşamaların mekânsal boyutuna da vurgu yaptığı anda ortaya çıkıyor. Bunu biraz ayrıntılandırmak gerekirse Turner, Van Gennep’in bu üçlü aşamasını alıp kültürel sistemler içerisinde simgelerin anlamlarına bakar ve yapısal –daha doğrusu anti-yapısal– bir tartışma yaparak her bir aşama için aynı zamanda mekânsal bir tanımlama ortaya koyar. Turner’a göre (1969) komünitelerde kültürel manifestonun üç biçimi ve bu üç biçime denk düşen mekânsal karşılıkları vardır: liminalite arada olmak, marjinalite kıyıda olmak, inferiorite ise yeraltında/aşağıda olmak durumudur. 1990’lardan sonraki sınır literatüründe ilginin kültür ve kimlik meselelerine kaymasıyla birlikte, sınır mekânlarında kimlik kurulum süreçleri tartışılırken Turner’ın bu kavramları yol gösterici olmuştur.

Sınır bölgeleri, hem birbirinden dikenli teller, güvenlik noktaları, gözetleme kuleleriyle ayrılmış iki ayrı mekân, hem de çoğu zaman her iki yakada benzer yaşamları sürdüren insanların olduğu tek bir mekân gibidir. En az iki devletin kıyısında ortaya çıkan bu yapı, hem kendi kurallarına sahip, kendine özgü kurumları ve ilişki biçimlerini üreten hem de her iki devletin ekonomik ve politik karar ve kurallarından etkilenen ‘arada kalmış’ bir durumdadır. Hem çok keskin çizgilerle, kurallarla belirlenmiş güçlü bir yapıdır hem de her an değişmeye, yeniden şekillenmeye açık belirsiz, netameli, değişken bir yapıdır. Bu yapı içerisinde kurulan ilişkilerde, sınırları çizilmiş bir alanda –sınır mekânında– sınırsızlıkları zorlayan, belirsizlik ve değişkenliklerle baş etme yollarını bulan ve kendi kurallarını koyan dinamik bir yapı ortaya koymaktadır. Sınır bölgelerindeki tüm kurumsal yapılar ve sosyal ve kültürel gruplar bu dinamik yapının bileşenleridir. Turner’ın *communitas* için ortaya koyduğu anti-yapı nosyonu, sınır bölgelerindeki bu dinamik toplumsal yapının boyutunu bize gösterir ve bu yapının sürekli bozulmalar, yeniden bütünleşmeler ve yeniden düzenlemelerle kendisini nasıl var ettiğini anlamamızı sağlar.

Sınır insanları da bu ‘arada kalmış’ alanda yaşayan ve bu durumunun yarattığı tehlike ve belirsizlikleri deneyimleyen, hemen her sınırda benzer yaşam deneyimleri ortaya koyan insanlardır. Hem iki ya da daha fazla devletin kıyısında dırlar ve onların tüm yasal düzenlemelerinden, ekonomik ve politik dönüşümlerinden etkilenirler hem de aslında her ikisine de ait değillerdir. Bu nedenle bu liminal mekânda kendi yaşam deneyimlerini oluşturur, düzenlemeler yapar ve yapılarla bu şekilde ilişki kurarlar.

Liminal alanlar hem tekinsiz, belirsiz, güvensizdirler hem de yapı dışı olmaları nedeniyle özgürleştirici bir potansiyeli barındırırlar. Liminal alanlar olarak sınır bölgelerinde sınırın aktörleri için bu tekinsizliği, aynı zamanda merkezî otoritenin kurallarına uymama özerkliğini sağlayan sınırla birlikte ortaya çıkan ekonomik faaliyet alanlarıdır. Örneğin sadece sınır bölgelerinde görülebilecek kaçakçılık, hem riskleri hem de devlet otoritesini yok saymayı içinde barındıran ve sınır insanların kendine özgü yaşam kültürünü oluşturan özgürleştirici bir eylemdir. Şöyle ki kaçakçılık sınır insanların ‘hak’ olarak gördüğü, genellikle aile ekonomisine katkı olarak kabul edilen, asıl olarak da her iki devletin koyduğu kuralları ve yasaklamaları yok saymak anlamına gelen, ‘legal’ kabul edilen ‘illegal’ aktivitelerdir. Çoğunlukla devletin ve sınırlarda devletin temsilcisi olarak gümrük görevlilerinin görmezden geldiği/gelmek zorunda kaldığı bir eylemdir.

Bu noktada şu ayrımı koymakta fayda var: Turner, liminalite kavramını kullanırken anti-yapısal bir durum ortaya koyar ve bu anti-yapıda varlık bulan *communitas*lardan ve anti-yapının ortaya çıkardığı özgürleştirme potansiyelinden söz eder. Bizim sınırdaki örneğimizin bu noktada farklı olduğunu belirtmekte fayda var. Çünkü bu özgürleşme potansiyeli anti-yapıda değil, sınırda, yapılar arası bir alanda ortaya çıkar.

Bu yazıda ele alınacak olan Sarp sınır bölgesinde, sınırın açılmasından sonra ortaya çıkan ekonomik faaliyet biçimleri, Rus Pazarları, onu takip eden bavul ticareti, Kemalpaşa olayı ve Teksas Caddesi örnekleri liminal alanlarda devlet politikalarının insanların yaşamında yarattığı belirsizlikleri ve sınır insanların bu politikalar karşısında kendini var etme biçimlerini izleyebilme olanağı sunmaktadır. Bu yazıda sırayla sınırın kısa bir tarihini verip 1988 yılında yeniden açılmasından sonra yaşananları, farklı etnik grupların deneyimleri üzerinden tartışacağım. Bu yazının ana argümanı sınır bölgelerindeki günlük yaşam pratiklerinin sınır ekonomisi tarafından belirlendiğidir. Sınır insanların (*communitas*) bu ekonomiye nasıl dahil olduğu, 'arada kalmak' hâlinin farklı gruplar tarafından nasıl deneyimlendiğini de etkilemektedir. Bu ekonomiye dahil olma ve ondan etkilenme pratiği yaş, cinsiyet, etnik kimlik gibi farklı toplumsal statülere göre farklılaşmaktadır. Bu yazıda farklı etnik grupların sınır pratikleri ve bu pratiklerin bu gruplar için nasıl bir liminalite yarattığı tartışılacaktır.

Sınırın kısa tarihi

Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınırda üç önemli tarihten bahsetmek gerekir: sınırın çizildiği 1921 yılı, geçişlere tamamen kapatıldığı 1937 yılı ve yeniden insan ve araç trafiğine açıldığı 1988 yılı. Bu üç tarih, hem dönemin siyasi gelişmelerini izleyebilmek hem de sınırın varlığının bulunduğu bölgelerdeki insanların yaşamlarına etkisini okuyabilmek için önemlidir. 1921 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı üç devletle (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) TBMM hükümetini temsilen Kazım Karabekir'in katılımıyla, on sekiz gün süren müzakereler sonucu imzalanan Kars Antlaşması'yla, Moskova Antlaşması'nda tespit edilen doğu sınırları 'teyit ve kabul' (Gönlübol ve Sar, 1974: 44) edilmiştir. Antlaşma'nın 4. maddesinde, "Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı (Rus Genelkurmayının 1/210.000 ölçekli, 1 parmak, 5 verstlik mesafe haritasına göre) Karadeniz kıyısında bulunan Sarp köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı –Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi– Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının talvegini Nizni-Kara Su'yun döküldüğü yere dek izleyen çizgi" (Karabekir, 2005: 2127) sınır olarak belirlenmiştir.

Baud ve Schendel (1997), sınır bölgeleri için, sınırların çizilmesinden yok olmasına kadar devam eden bir yaşam döngüsü formüle ederler. Onlara göre bu döngünün ilk aşaması sınır çizgisi çekildikten hemen sonra ortaya çıkan 'bebeklik evresi'ndeki sınır bölgesidir. Bu evrede, daha önce var olan toplumsal ve ekonomik ağlar hâlâ açık bir şekilde görülebilmekte ve sınırın her iki yanındaki insanların yakın akrabalık ilişkileri, birbirleriyle bağları devam etmektedir. Sınır bir toplumsal gerçeklikten çok potansiyeldir bu dönemde. Sarp sınır bölgesi için de 1921'den 1937'ye kadar devam eden dönem bu sınırın 'bebeklik evre-

si'dir. Bu dönemde bölgede yaşayan insanlar "pasavan" adı verilen ve sınırda görev yapan askerin imzası ile geçiş sağlayan bir belge ile sınırı geçip karşı tarafta kalan topraklarını ekip biçmeye devam edebilmiş ve böylece sınır çizilip toprakları bölünmüş olsa da karşı tarafla ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini devam ettirebilmişlerdir.

Başlarda bizim Sarp köyüyle 'karşıkı Sarp' denilen köy aslında bir köy. Orda yaşayan vatandaşların da bizde yaşayan vatandaşın da karşıda arazisi var. Batum'a çalışmaya, balıkçılığa gidiyor. O zamanlar 'pasavan' verilmiş, pasavan demek gümrük geçişi demek. Kimlik şeklinde bir kâğıt vermişler. Geçerken gümrük muhafaza memurları imza atıyor. Geçiyorlar, çalışıyorlar, akşam tekrar evine geliyorlar." (GR_1)

Bu dönem aynı zamanda Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin ılımlı bir biçimde devam ettiği bir dönemdir. 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya bir heyet gönderen Ankara hükümeti Sovyetler Birliği ile ilk kez 'resmen siyasi münasebet'e (Gönlübol ve Sar, 1974: 21) girmiş ayrıca "milli mücadele döneminde Boğazların ilk defa yabancıların işgali altına girmesi ve bu devletlerin arasında Rusya'nın bulunmaması" (A.g.e.: 21) ilişkilerin ılımlı bir biçimde devam etmesini sağlamıştır. Yaklaşık bir yıl süren karşılıklı görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921 yılında imzalanan Moskova Antlaşması (Türkiye-Sovyet Dostluk Antlaşması) hem Sovyetler Birliği'ne, İngiltere'ye karşı yeni bir dost kazandırmış hem de yedi ay sonra imzalanacak Kars Antlaşması'na dayanak olmuştur. 1923-1930 yılları arasında dostane ilişkiler devam etmiş; bu yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin İngiltere, Fransa ve Yunanistan'la sorunlarını hallettiği, İtalya ile dostluk antlaşması imzaladığı yıllar olmuştur. T.C. dış politikada kendine yeni müttefikler bulmuş, Sovyetler Birliği ile olan dostluk antlaşması da yine bu dönemde uzatılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidilen, yeni ittifakların ve karşı-ittifakların kurulduğu 1933-1936 yılları arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkileri çok daha yakınlaşmıştır. Ancak bu ilişki, "1936 yılında toplanan Montreux Konferansında ve takip eden yıllarda Türkiye'nin İngiltere ile işbirliği yapması üzerine aynı şekilde devam ettirilememiştir" (A.g.e.: 119).

Stalin döneminin sınır güvenliği anlayışı ve dünya politik arenasındaki yeni denge(sizlik)ler sonucunda Sovyet Birliği, Sarp sınır kapısı da dahil olmak üzere birçok sınır kapısından geçişleri yasaklamıştır. Böylece bu sınır sadece iki ülke arasına çizilmiş bir sınır değil, aynı zamanda iki farklı ekonomik ve ideolojik düzen arasına çizilmiş bir sınır hâline gelmiş; artan gözetleme kuleleri, kontrol noktaları, iz tarlaları ve karşı tarafa bakmanın, orayı işaret etmenin yasak olması gibi uygulamalarla fiziksel varlığı şiddetle hissedilir olmuştur. Bu dönem Baud ve Schendel'in betimlediği sınırın yaşam döngüsünde 'ergenlik dönemi'ne denk düşer: "Sınır şimdi yadsınamaz bir gerçeklik hâlini almıştır ama ortaya çıkışı henüz çok yenidir ve var olmasından önceki dönemi birçok insan hatırlamaktadır" (1997: 214). Ekonomik ve toplumsal ilişkiler sınırın hissedilen varlığı-

la kuşatılmaya ve diğer tarafla olan bağlar giderek zayıflamaya başlamıştır. 2009 yılında Sarp sınır köyünde görüşme yaptığım 85 yaşındaki bir kadın ve anneannesinin anlattıklarını hatırlayan bir kadın bu dönemi şöyle aktarmıştı:

Durup bakamazdık. ... Konuşamazdık. İsmi söyleyemeyiz, böyle konuşurduk. Onlarda pencerelerden kafalarını çıkarır bakardılar. Dışarı çıkmazlardı. Biz daha serbesttik, onlar hiç serbest değildi. ... Pencereyi açarlardı, tülbentin arkasından seyrederlerdi. El işareti yapmak yasak. Arada dere vardı. O tarafta onlar, bu tarafta biz. Biz bu tarafta tarlaları kazar, hem kazar hem onlara Lazca türkü söylerdik. Onlar da Lazca konuşuyor ya... Onlar hem ot koparırlardı hem bizi dinler, haber alırlardı. Biri öldüğü zaman, perdeyi kapatır pencereden bakarlardı. Hiç kimseyi göremezdik dışarda. Hiç el işareti yapılmazdı. Ben hayatımda görmedim '90 yılına kadar. (GR_2)

Anneannemin anlattığından bilirim: Anneannemin öz kız kardeşi karşıdaydı. [Anneannem] derdi ki 'Sınıra inerdik. Lazca şarkı söyler gibi kendi derdimizi anlatırdık'. Kız kardeşi anneanneme demiş ki 'Her gün kahve içtiğimde fincanımı camının önüne koyacağım. Bir gün görürsen orada fincanım yok anla ki ben o zaman ölmüşümdür' ve anneannem bunu ağlayarak anlatırdı. 'Köye geldiğimde ilk işim kardeşimin camına bakmak olurdu. Fincanı görürdüm, oh bugün de kardeşim sağ derdim' diyordu. 'Bir gün sabah kalktum, camdan baktım fincan yoktu ve o gün anladım ki kardeşim ölmüş' diye anlatırdı. (GR_3)

1937'den 1988 yılına kadar süren ve çok sıkı güvenlik önlemlerinin uygulandığı 51 yıllık 'geçilemezlik' durumu 31 Ağustos 1988 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Uluslararası Kara Taşımacılığı Sözleşmesi ile sona ermiş ve Sarp sınır kapısı yeniden insan ve araç trafiğine açılmıştır. Sınırın açıldığı günü Sarp köyü muhtarı şöyle aktarmıştı:

31 Ağustos günü saat 10 civarıydı, gündüz, Rus askerleri kapıyı tutmuş, bizimkiler öyle. Ama orda en az tahmini 15-20 bin kişi insan vardı. İnsanlar bir kaynaştı, tabii asker masker kalmadı. Onlar da serbest bıraktı. Herkes akrabasıyla görüştü, eşiyle, dostuyla, kardeşiyle görüştü. Akşamleyin gene tekrar herkes kendi yerine gitti. Ondan sonra pasaportlu geçmeye başladık. (GR_1)

1988 yılında sınırın yeniden açılması, sınırın her iki tarafında da o güne kadar görülmemiş bir hareketliliğe yol açmıştır. İnsanlar çeşitli nedenlerle ve en çok da ellerinde var olan eşyaları satmak üzere sınırı aşmış Hopa'ya gelmiş ve Rus pazarları ve bavul ticaretiyle başlayıp eğlence sektörünün doğusuna kadar sürececek yeni ekonomik yaşam hem Hopalılar hem de sınırın diğer tarafından gelenler için başlamıştır (Akyüz, 2013: 87). Sınırı geçip gelenlerin ellerindeki ürünleri sattıkları Rus pazarları, satacak bir şeyleri kalmadığında sona ermiş, bavul ticareti ise hem gümrük vergilerindeki düzenlemelerin neden olduğu kayıplar hem de Hopalı esnafın kısa zamanda çok kazanç elde edebilmek için yaptığı –Ticaret ve Sanayi Odası başkanı'nın deyimiyle– 'yanlış' ticaret nedeniyle bir sü-

re sonra İstanbul Laleli'ye kaymıştır. Kaçakçılık, ilk zamanlarda demir, bakır, altın gibi madenlerle yapılırken bugün daha çok benzin, sigara, et, bal ya da içki gibi sınırın diğer tarafında daha ucuz olan ürünlere geçmiş ve sınırda yaşayanların 'normal' gördüğü, aile ekonomisine katkı sağlayan bir hâl almıştır. Bugün Hopa ekonomisini ayakta tutan ise uluslararası nakliyat ve eğlence sektörüdür. Aşağıda sınır ekonomisi derken neyi kastettiğimi ve bu ekonominin nasıl oluştuğunu ele alacağım.

Sınır ekonomisi

Bu yazıda sınır ekonomisi kavramı; kaçakçılık, bavul ticareti, uluslararası nakliyat, gümrük komisyonculuğu, göçmen kadınların dahil olduğu fuhuş ve eğlence sektörü gibi sınır bölgelerindeki ekonomik yaşamı doğrudan etkileyen ve bu bölgede yaşayanların katıldığı ekonomik faaliyetleri ve ayrıca özellikle eğlence sektörünün varlığıyla güçlenen otel, bar, restoran, güzellik merkezleri gibi yan sektörleri de içine alan bir ekonomiyi ifade etmektedir. Bu ekonomi elbette ki “ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi daha büyük makroekonomik sistemlerden etkilenir. Ancak diğer bölge ekonomilerinden farklı olarak sınır ekonomisi iki farklı ekonomik sistemi –en az iki devletin ekonomik sistemini– birbirine bağlar” (Baud ve Schendel, 1997: 230) ve bu ticaretin büyük bir kısmı akrabalık, aynı etnik gruptan olma veya tanıdıklar aracılığıyla, birincil ilişkiler üzerinden sürdürülür.

Küçük ölçekli sınır ticaretine odaklanmak Mwanabiningo ve Doeverspeck'e göre, sınır çalışmalarında devlet odaklı bakıştan, sürecin aktörlerini de içine alan bir yaklaşıma geçişi de ifade eder. “Devlet sınırları her zaman bu sınırlarda yapılan ve sınır insanları için yaşam kaynağı sağlayan ticaret ve illegal aktiviteler tarafından şekillenir” (2012: 85) ve ticaretin ya da illegal aktivitelerin yoğunluğu, kapsamı, sınırın iki yanındaki devletin ya da devletlerin ekonomik-politik ilişkileri sınırların geçirgenliğini ve güvenliğini şekillendirir. İki ayrı ideolojik ve ekonomik sistemin sınırı olarak 51 yıl boyunca kapalı kalan Sarp sınır kapısı, burada yaşayan insanların dönüp karşı tarafı işaret bile edemedikleri, tel örgüler, gözetleme kuleleri ve iz tarlalarıyla geçilmez bir kapıyken, 1988 yılında yine aynı insanlar için geçim kaynağı hâline gelmiştir.

Polese'ye göre sınır iki biçimde gelir kaynağı hâline gelir: Birincisi, arz-talep zincirinde aracılık yaparak gelir elde etme yolu açılır; ikincisi ise yasaklanan ya da kısıtlanan bir ürüne talep artar ve bu durum, ürünün yasak olmadığı tarafta yeni olanaklar yaratır (2012: 22-23). Baud ve Schendel'in dediği gibi “sınırlar resmî haritalarda ne kadar açıkça çizilirse çizilsin ne kadar gümrük memuru atanırsa atansın ya da ne kadar gözetleme kulesi inşa edilirse edilsin, sınır insanları kendilerine göre sınırları yok sayacaklardır. Yerel halk, karşı tarafta hizmet ve ürünler daha ucuz veya daha cazip olduğunda sınırları geçecektir (1997: 213).

Türkiye-Gürcistan sınırında da sınırın açılmasından sonra buna benzer süreçler yaşanmış, vergi düzenlemeleri, fiyat farklılıkları, yasaklanan ürünler sınırın iki yanında yaşayanlar için kısıtlılıklar ve olanaklar yaratmış ve bölge insanları sınırın bu potansiyelinden mümkün olduğunca yararlanmışlardır. Bazı dönemlerde kaçakçılık önemli bir gelir kaynağı olurken diğer dönemlerde vergi düzenlemeleri ve iki devlet arasında imzalanan anlaşmalarla ortaya çıkan ticari avantajlar taşımacılık, aracılık ve komisyonculuk faaliyetlerini öne çıkarmış; hizmet sektörü ise her dönem az ya da çok sınırdan beslenmiştir.

Flynn (1997: 320) sınır insanların “iki devletin, iki farklı ekonomik ve politik sistemin açıklarından faydalandıkları ve kendilerini devletle-ticaret yapanlar arasında konumlandırarak gelir sağladıklarını” söyler. Burada insanlar devlet politikalarının pasif birer alıcıları değil, sürece katılan, bundan etkilenen, aynı zamanda süreci etkileyen farklı birçok aktörle ilişki kuran bir yerde konumlanırlar. Bu, sınırın iki yanındaki insanlar için de geçerlidir. Bu karşılıklı ilişkiler içerisinde kendilerini konumlandırma ve bu ekonomiye dahil olma biçimi, bu insanların günlük yaşamlarında kurdukları toplumsal, sosyal ve kültürel ilişkileri de etkiler ve gündelik pratiklerde kendini gösterir. Bu metinde mümkün olduğunca bunun nasıl gerçekleştiğini, bu ekonomik ilişkileri farklı grupların –bu çalışma için Laz ve Hemşinlerin– bu ilişkilere dahil olma biçimlerini ve bunun, grupların kendi içlerindeki ve diğer gruplarla olan ilişkilerini nasıl etkilediğini Sarp sınırı üzerinden ele alacağım. Heyman’ın (2014) dediği gibi “bu kimliklerin kurulum süreçleri politik projelerdir ve eşitsizlikleri ve çatışmaları barındırmaktadır” ve Hopa’nın çok etnili yapısı bize bu eşitsizlikleri ve çatışmaları izleme olanağı sunmaktadır.

Yukarıda da belirttiğim gibi sınır bu bölgede yaşayan insanlar için farklı zamanlarda –az ya da çok– bir biçimde kazanç kapısı olmuş ama aynı zamanda riskleri ve günlük pratiklerdeki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Sınır insan ve araç trafiğine açıldıktan sonra, sınırın iki yanında yaşayan ve bu sürecin aktörü hâline gelen insanlar için günlük yaşam, sınırla kurdukları ilişki üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Bu hareketliliğe dahil olanlar bir biçimde kazançlarını ve risklerini de deneyimlemiş, iki devletin arasında, sınır mekânında kendi yaşam stratejilerini ortaya koymuşlardır.

Sınırın açılmasından hemen sonraki dönemde, daha çok sınırın diğer tarafından gelenler üzerinden yürüyen bir ticaret söz konusu olmuştur. Bu dönemde sınırın diğer tarafından gelip bu ticarete dahil olan iki gruptan söz edilebilir. Bir grup elindeki ürünü mümkün olan en iyi fiyata satıp alabildiği kadar ürünü satın alıp ülkelerine dönmüş ve ellerinde satacak bir ürün kalmadığında bu ticaretin dışına düşmüş. Bir diğer grup ise düzenli bir biçimde sınırı geçip mümkün olan en kârlı ticareti yapıp zaman içerisinde de bunu daha sistemli bir ticarete çevirmiştir. Hopa’da esnaflık yapan görüşmecimizin sözleriyle, “kapı açılır açılmaz elinde fotoğraf makinesi, tabak, çanak çömlek ne varsa getirip kadın, kız, erkek, çoluk çocuk ailece sahilin bir başından limana kadar sergi açmış”, elin-

deki ürünleri sattuktan sonra kimisi günübirlik geri dönmüş kimisi de civardaki otellerde konaklamışlardır ve bu dönemde herkes “birden dolarla konuşmaya başlamış(tır)” (GR_4).

Sokaklarda devam eden bu ticaret, zaman içinde sürekli kurulan Rus pazarları hâline gelmiş ve kısa zamanda Hopa’dan Trabzon’a kadar, Karadeniz sahili boyunca devam eden “tüketici ihtiyaçlarını karşılamak üzere küçük ölçekli ve enformel bir girişimciliğe” (Yükseker, 2007: 64) dönüşmüştür. Bu pazarlarda satılan ürünlerin çeşitliliği ise şaşırtıcıdır. Mutfak eşyasından mobilyaya, antika eşyalardan tamirat malzemelerine, askerî malzemelerden Stalin büstlerine kadar her türlü ürün satılmıştır. Elindeki ürünü paraya çevirenler bu parayla çeşitli tüketim ürünlerini vergi muafiyetinden yararlanarak daha ucuza satın alıp ülkelerine geri dönmüş ve daha yüksek paralara satarak bunun üzerinden kâr elde etmeye başlamışlardır. O dönemde Ticaret ve Sanayi Odası başkanlığı yapan görüşmecimiz, ticareti yapılan ürünleri ve yapılan ticaretin yoğunluğunu şöyle anlatıyordu:

Buradan soğan, patates, giyimden yiyeceğe kadar her türlü madde satışa çıktı. Oradan bakır geldi, demir geldi, bol miktarda petrol geldi sınır ticareti kapsamında, kereste geldi. ... Burada bir de mağazalar almış yürümüş, konfeksiyonlar almış yürümüştü çünkü günde düşünebiliyor musun 8 bin insan karşıdan buraya geçiyordu. 8 bin insan çok kalabalık bir şeydi yani kapılarda muazzam kuyruklar vardı. O insan zaten fazla bir parası yok cebinde. Türkiye’yi bilmiyordu sınır kapısından geçiyordu buradan alışverişini yapıp geri dönüyordu. Çok rahat bir şekilde dönüyordu hatta yeri geliyordu günü birlik dönüyordu. Sabah geliyordu alışveriş yapıyordu akşam dönüyordu. O dönemde ben Sarp sınır kapısında 3500 tane ekmek satıyordum. 3500’ünü sadece kapıda satıyordum yani o kadar enteresan yani satılan meşrubatlar, Coca Cola’lar, bisküviler... Marketim vardı koli koli sakız satıyorduk. 50-100 koli sakız. Oralarda sakız yoktu, lüks tüketim yoktu, kot pantolonu yoktu, deri yoktu, avize yoktu, kürk hiç yoktu. Buradan aldılar hep. (GR_5)

Bu dönemde Hopa’nın mekânsal yapısı bu ticarete cevap verecek bir biçimde yeniden düzenlenmiş, tüm dükkanlar sınırın diğer tarafından gelenlerin dönerken satın alacakları ürünlerle doldurulmuş, evler bu insanların kalabilecekleri küçük oteller hâline getirilmiştir. Sınır ticareti ilke olarak, sınır bölgelerinin iki yanında kalan halkın bölgesel ihtiyaçlarının karşılanmasını içerir. Öztürk’e göre sınır ticaretinin amacı, “sınır bölgelerinde yaşayan halkın ihtiyaç duyduğu maddelerin daha kolay temin edilmesi, sınır bölgelerinde karşılıklı güven ortamının artmasına katkıda bulunulması, bölge ekonomisine canlılık getirilmesi, mal kaçakçılığının her türlüşününün asgariye indirilmesi” gibi amaçlardır (2006: 109). Ancak bu amaçlara ulaşılması, bu ticarete dahil olan kişilerin, kurumların ve devletlerin ilişkilerinin nasıl kurulduğuyula yakından ilgilidir ve aynı zamanda bu ticaret sadece sınırın iki tarafındaki devlet(ler)le değil, küresel ekonomiyle de ilişkilidir. Şöyle ki Türkiye-Gürcistan sınırında devam eden ekonomi sadece bu iki

ülke arasında değildir. Daha içerilere Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan'a ve Gürcistan üzerinden Ermenistan'a ticaret bu sınır üzerinden sağlanmakta, bu pazarlar aynı zamanda daha büyük ekonomik sistemler tarafından da kullanılarak kontrol edilmeye çalışılmakta, dolayısıyla sınır ülkelerinin sınıra dair aldığı kararlar hem bu pazarları ve hem de bu pazardan pay almak isteyen diğer ülkelerin ticaretini etkilemektedir. Örneğin 2008 yılında Türkiye ve Gürcistan arasında imzalanan vergi muafiyeti anlaşması ve gümrük geçişinde sağlanan kolaylıklarla bir anda yaşanan ticari patlama ve sonrasında yaşananlar –bunu bölgede yaşayanlar ‘Kemalpaşa olayı’ olarak adlandırmaktadır– sınır ekonomisinin yerel, bölgesel ve küresel ekonomiyle bağlarını ve bu ekonominin en çok da yerel popülasyonun yaşam pratiklerine etkilerini gözler önüne sermektedir.

Kemalpaşa’da bu dönemde dükkan açan ve daha sonra dükkanını kapatmak zorunda kalan bir görüşmecimizin kendi deneyimini ve sınır algısını anlatan aşağıdaki alıntı sınır ekonomisiyle şekillenen yaşamlarını ele veriyor:

Sınır nasıl biliyor musun? Mesela sana ne diyor mazot çok uygun ya giriş çıkış serbest diyor. Ondan sonra oradan mazot alıp burada satmak çok kârlı oluyor ya işte varını yoğunu satıyor adam kamyon alıyor, depo koyduruyor borçlanıyor, harçlanıyor, bir ay devam ediyor sonra pat bitiyor. Bu sefer adam borçlandığıyla kalıyor ondan sonra aradan üç-beş ay bir sene geçiyor başka bir olanak tanıyor. Mesela oradan uygun olan bir şeyi getirip burada satıyor ya da buradan götürüp orada satma şansı veriyor. Borçlanıyorsun, o işe yöneliyorsun bu sefer o iş de bitiyor. Bu sefer borçlu kalıyoruz. İstikrarlı bir şey yok, kesinlikle orada güvenip iş yapmayacaksınız. (GR_7)

Kemalpaşa, Hopa merkez ile Sarp sınır köyü arasında, yaklaşık 4500 nüfuslu Hopa’ya bağlı bir belde belediyesidir. 2008 yılında Türkiye ile Gürcistan arasında yapılan bir anlaşma ile Gürcistan’ın gümrükten geçen mallardan vergi almayacağını açıklaması neticesinde, çok kısa bir zaman içinde her gün on binlerce insanın² alışveriş yapmak üzere geldiği, dükkanların 24 saat hiç kapanmadan çalıştığı bir ticaret merkezi hâline gelmiş, çoğu tekstil üzerine olan yüzlerce işyeri açılmıştır.

Gümrük vergisinin kaldırılmasıyla başlayan bu ticaret, sınırın ilk açıldığı zamanlarda Hopa’da yaşanana benzer bir biçimde, Kemalpaşa’da da mekânların bu ticarete göre yeniden düzenlenmesine neden olmuştur. Mekânlar dönüşmüş, günlük yaşam buna göre organize edilmiş ve Kemalpaşa, sınırın diğer tarafından gelenlerin ‘sınır yokmuşçasına’ rahatlıkla gelip günlük ihtiyaçlarını karşılayıp döndükleri büyük bir ‘pazar’ hâline gelmiş, politik nedenlerle çizilen duvarlar, ekonomik çıkarlar söz konusu olduğunda, önce devletler ve daha sonra insanlar tarafından yok sayılmıştır. Ancak, yaklaşık altı ay süren bu ticari hareketlilik, Gürcistan’ın tekrar vergi uygulamaya başlamasıyla, başladığı gibi son bulmuş-

2 Hopa Gümrük Müdürlüğü verilerine göre 2008 yılında sadece yaya olarak sınırı geçenlerin sayısı 1.008.916 kişidir.

tur. Bugün Kemalpaşa'da kepenkleri kapalı yüzlerce dükkan olmasının nedeni ulus-aşırı sermayenin Gürcistan pazarındaki payının azalması olmuştur. Çünkü o dönemde, "Kemalpaşa'ya çok ucuz mal geldi. Gürcistan'a da ucuz mal gitmiş oldu. İran'dan, Irak'tan ya da başka yerlerden gelen mallar satılmadı. Türkiye'den giden mallar satıldı. Daha önce oraya (Gürcistan'a) gelip iş kurmuş olanlar –İtalya'dan, Fransa'dan, İran'dan çok mal gelirdi oraya– mallarını satamadı. Ondan bitirdiler bunu," (GR_6).

İki devletin politik kararlarının 'arasında kalmış' sınır insanları, yaşamlarını devam ettirmek ya da var olan koşulları yükseltmek için tüm bu belirsizlikleri ve riskleri göze almak zorundadır. Hopa'da esnafılık yapan bir görüşmecimizin Kemalpaşa macerasını anlattığı şu alıntı, bu riskleri, bölge insanının sınırla kurduğu ilişkiyi, sınırın bir anda nasıl olanaklar yaratabildiğini ve aynı şekilde bunu dezavantaja dönüştürebildiğini göstermesi açısından önemlidir:

Türkiye'nin her yerinden insanlar geliyor dükkân açıp para kazanıyorlardı. Biz de zaten tekstil işini biliyoruz, düşündük taşındık, dedik adam ta nereden kalkıp geliyor dükkân açıp para kazanıyor biz neden açmayalım? Zaten bizim işimiz de bu, gittik iki dükkân birden tuttuk mu! Dükkânları açtık, acayip iş oluyordu bir gecede 4 bin dolar 5 bin dolar falan kazanıyorduk, 3 bin dolar kazandığımızda ben bu kadar az mı diyordum. O derece iş oluyordu, poşet yetiştiremiyordum eşim. İki tane Gürcü eleman almıştı, kadınlardan biri doktorluğu bırakmış gelmiş bizim burada çalışıyordu. Burada daha iyi yevmiye alıyorum diyordu. Bu böyle 3-5 ay devam etti. İstedğin kadar alışveriş yapıp, o tarafa bedava geçiyordun. Yani vergi yok, aldığı malzemeye vergi vermiyordu Gürcüler. Ondan sonra bir vergi koydular sınıra, aldığın malın ağırlığı kadar vergi ödüyorsun, bu da 300 liralık alışveriş yaptıysan en az 600 lira ödeyeceksin de öyle geçeceksin demek. Böylece pat diye işler bitti mi, millet patır patır döküldü, biz de malı vadeyle alıyoruz, 3 aylık, 5 aylık çekler vermişiz. Ödemeler gelmeden iş bitti mallar kaldı elimizde. (GR_7)

Küçük ölçekli ticaret yapan ya da bir biçimde bu ticarete dahil olanlar da bu küresel ekonomik ilişkilerin bir parçası hâline gelmekte ve bu ekonominin aktörleri hem yerel, bölgesel hem de küresel ekonominin risklerine maruz kalmaktadır. Bugün Gürcistan'da Türkiye'den gidenlerin açtığı birçok işyeri bulunmakta ve bu işyerleri küçük esnafıktan, büyük nakliye ve gümrük şirketlerine kadar her alanda faaliyet göstermektedir. Bu ekonomik ilişkilerin kurulabilmesi zaman almış, uzun yıllar kuralsız, belirsiz ve yüksek riskler taşıyan bir ortamda insanlar ticaret yapmak zorunda kalmışlardır. Bunun, sınır ticaretinin iki devletin, dolayısıyla iki farklı ekonominin uygulamalarına ve gidişatına bağlı olduğundan ve çoğu zaman farklı kültürlerin karşı karşıya gelmesinin yarattığı yabancılıklar ve belirsizlikler nedeniyle riskli bir ticaret olduğunu belirterek, Türkiye-Gürcistan sınırı örneğinde bunun birkaç nedenini vurgulamakta fayda var. Sınır 1988 yılında yeniden açıldığında, sınırın diğer tarafında, dağılan Sovyetler Birliği'nin ardından ekonomik olarak çökmüş, sosyal ve kültürel yaşamda ka-

os yaşayan; sınırın bu tarafında da sınırın açılmasının yaratacağı ekonomik potansiyelden habersiz, hem kişiler hem de yasal düzenlemeler açısından bu hareketliliğe hazırlıksız yakalanmış bir ülke var. Dolayısıyla, kuralların konmadığı, yasal düzenlemelerin yapıl(a)madığı ya da uygulan(a)madığı bir ortamda mâl ve can güvenliği olmadan ticaret yapılmaya çalışılmış. Sınır ticaretinin potansiyeli anlaşıldığında da bu kez, kısa zamanda yüksek paralar kazandıracak, kural tanımayan, illegal ya da yarı-legal biçimlerde devam eden bir ticaret yapılmaya başlanmış. Bu ilişkilere girebilenler, “daha çok para kazanan insanlar, mafyavari ilişkileri olan veya gücü elinde tutanlar” (GR_8) olmuş.

Sınırın bu tarafında yapılan ticarete yasal düzenlemelerden, yerel otoritelerden ya da insanların kısa zamanda çok para kazanmak için yaptığı kuralsız ticaretten dolayı ortaya çıkan risklere; daha yüksek sermaye gerektiren sınır ötesi ticarete, bir de sınırın diğer tarafında var olan riskler eklenmekte ve özellikle finansal riskler ikiye katlanmaktadır. Sınırın ilk açıldığında daha çok bireysel ilişkiler üzerinden yürüyen bu ticaret zaman içerisinde, kurumsal firmaların, sermaye sahiplerinin yatırım yaptığı ve piyasaya hakim olmaya başladığı bir aşamaya geçmiştir. Sınır ticaretinin potansiyeli anlaşıldıkça, Gürcistan’daki pazara özellikle Ankara ve İstanbul menşeli büyük firmalar ve uluslararası firmalar girmiş ve bu ticaret büyük sermaye sahiplerinin eline geçmiştir. Bu ticarete girip ürün alıp satacak ve büyük sermaye sahipleriyle rekabet edecek gücü kalmayan Hopalıların payına düşen ise bu alışverişe aracılık etmek, bu ürünlerin nakliyesini sağlamak ya da görüşme yapılan kişilerin deyimıyla, bugün Hopa ekonomisini ayakta tutan eğlence sektörüne yatırım yapmak olmuştur.

Sınır ticareti Donnan ve Wilson’a göre üç temel aktiviteyi içerir: fuhuş, kaçak işçilik ve kaçakçılık (1999: 88). Bunlara Flynn’in aracılık-komisyonculuğunu (1997) ve bizim örneğimizde her dönem gelir getirici bir faaliyete dönüşen nakliyeciliği³ eklemek yanlış olmayacaktır. Bu ekonomik aktiviteleri yürütenler, kişisel ya da kurumsal ilişki biçimleri ya da bu aktivitelerin yoğunluğu dönemsel olarak değişse de Hopa örneğinde, bunlar her zaman bir gelir kaynağı sağlamış ve sağlamaktadır. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi bugün, büyük şirketlerin ve uluslararası sermayenin pazarı paylaşması ve Hopalıların büyük bir kısmının bu sürecin dışına düşmesi nedeniyle daha çok ‘aile ekonomisine katkı sağlayacak kadar’ kaçakçılık, eğlence sektörü ve onunla beslenen küçük esnaflık Hopa ekonomisinin temelini oluşturmaktadır.⁴ Bu sektör hem Hopalı gençlere istihdam sağlıyor hem işletme sahiplerine para kazandırıyor hem de civardaki esnaf bu işten para kazanıyor: “Kuaföre ihtiyaç duyuyorlar kuaföre gidiyorlar; giyime

3 Burada nakliyecilik taksicilikten dolmuşçuluğa, otobüs şoförlüğünden tır şoförlüğüne kadar sınırın diğer tarafından gelenlere ya da sınırın diğer tarafına geçecekleri sağlanan her tür taşımacılık hizmetini kapsayacak biçimde kullanılmaktadır.

4 Çay üretimi 1960’lardan beridir Hopalıları için ‘sabit’ gelir kaynağı olmuştur. Ancak kota uygulaması nedeniyle temel gelir getirici faaliyet olmaktan çıkmış, ailelerin ek gelir kaynağı hâline dönüşmüştür.

ihtiyaç duyuyorlar mağazaya gidiyorlar. Yemeğidir, bankasıdır, otelidir, disko-sudur bütün bunlar onlarda zincirleme oldu. Bizde işte yabancı bayanlar olmasa bir şey işlemiyor, lokantalar olmuyor, oteller işlemiyor diskolar falan... O yüzden bu âlem herkesi de etkiliyor. 15-16 kuaför var sanırım” (GR_9).

Bu yazıya başlarken sınır ekonomisinin ve bu ekonomiye dahil olma biçimlerinin bu bölgelerde yaşayan toplumsal grupların günlük yaşam dinamiklerini, grup içinde ve gruplar-arası ilişkilenme biçimlerini etkilediğini belirtmiştim. Aşağıda, Sarp sınır bölgesinde yaşamın her alanında etkin olan iki önemli etnik grubun –Lazlar ve Hemşinlerin– sınır ekonomisine nasıl dahil olduklarını ve sınır deneyimlerinin nasıl farklılaştığını ele alacağım.

Ekonomik yaşamda etnik gruplar: ‘Etnikleşmiş’ işbölümü

Küçük bir liman ve sınır kasabası olan Hopa, uzun yıllar çok işlek olan limanın varlığıyla, 1980’lerin sonunda da sınırın açılmasının yarattığı yeni olanaklarla her zaman canlı bir ekonomik yaşama sahip olmuştur. Ekonomik yaşamdaki canlılığın yarattığı çekim, sosyal yaşamda da Hopa’yı farklı sosyal ve kültürel grupların karşılaştığı ve bir arada yaşadığı bir yer hâline getirmiştir. Bu grupların bir kısmı yerleşik olmamış, ticaret yapmak üzere gelip geçici ilişkiler kurmuş, diğer bir kısmı ise yerleşik duruma geçmiş ama merkezde tutunmalarını mümkün olmamıştır. Hopa’nın nüfusu yaklaşık kırk bindir ve bu nüfus Laz, Hemşin, Gürcü, Lom, Kürt ve Türklerden oluşmaktadır. Ancak nüfusun ana bileşenleri Lazlar ve Hemşinlerdir. Bugün hem ekonomik yaşamda hem de ilçenin sosyal, kültürel ve politik dokusunda belirleyici olan gruplar bu ikisidir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar, Trabzon’un doğu sınırından başlayıp Gürcistan’ın iç kesimlerine kadar uzanan bölge Lazistan⁵ olarak adlandırılmıştır. Bugün bile Hopa’yı da içine alan bu kıyı bölgesinde yaşayanların büyük çoğunluğu Lazlardır. Lazistan’ın 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra bölgeye birçok Türk aşiret yerleştirilmiş ve bölgede İslamlaştırma bu dönemde başlamıştır. ‘Laz’ sözcüğü erken Hristiyanlık döneminden beridir, doğu Karadeniz’in farklı bölgelerinde yaşamış çeşitli halklarla ilişkilendirilmiştir (Meeker, 1971: 320). Ama Meeker ‘Laz’ sözcüğüyle etnik ‘Laz’ (*the Lazi*) arasında bir ayrıma gider.⁶ ‘Laz’ sözcüğü tek başına özel bir etnik ya da dilsel gruba değil, doğu Karadeniz’de yaşayan insanları belirtmek üzere kullanılan bir sözcük olmuştur. Ancak doğu Karadeniz’in çoğunlukla Pazar ile Çoruh Nehri arasındaki bölgede yerleşik ve kendine ait dili (Lazca) olan etnik bir grup olarak Lazlar da vardır ki bu araştırmaya konu olan da bu gruptur.⁷

5 Lazistan haritası için bkz. Ek 1.

6 Benninghaus (1989: 497) ve Beller-Hann (1995: 505) da Meeker’in yaptığı bu ayrımı yapmaktadır.

7 Lazca (Lazuri), Megrelceye yakından, Gürcüce ve Svancaya daha uzaktan benzeyen Güney Kafkasya dillerine ait bir dildir.

Bölgede yaşayan herkesin ‘Laz’ olarak bilinmesi nedeniyle Hemşinler aynı bölgeyi paylaştıkları Lazlar kadar bilinen bir grup olmamışlardır. Oysa bugün Hopa merkez ve Kemalpaşa ilçesinde önemli bir Hemşin nüfusu bulunmaktadır. “Bölgeye 6. yüzyılda gelip Hemşin ve Çamlıhemşin yörelerine yerleşen ve buralardan bölgeye yayılan Hemşinler genellikle yaylaların yakınında olan dağ köylerinde” (Aksu, 2009: 31) yerleşmişlerdir. Şehir merkezlerinden uzakta, resmî kurumlarla ilişkililenmeden yaşamını devam ettiren bu gruba dair yeterince bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ancak Hemşinler üzerinde araştırma yapanların hemfikir oldukları konu, doğu Karadeniz bölgesinin en doğusunda yaşayan, dil, kültür ve yerleşim yeri konusunda farklılaşan iki Hemşinli grubun varlığıdır.⁸ Bunlar Baş Hemşinler ve Hopa Hemşinlerdir. Blasing’e göre, ekonomik olarak bu iki grup da hayvancılık ve yaylacılık yapan çiftçilerdir (2007: 279). Ancak, kültürel açıdan özellikle de dil açısından birbirlerinden açık bir biçimde farklıdırlar. Doğu Hemşinli ya da diğer bir söyleyişle Hopa Hemşinler Türkçe dışında, Batı Ermenicenin bir lehçesi olan Hemşince (*Homshetsma*) konuşmaktadırlar. Batı Hemşinler ise bugün sadece Türkçe konuşmaktadırlar.

Bu araştırmaya konu olan grup, Hopa merkez, Kemalpaşa ve sınıra yakın köylerde yerleşik olan, bazı dilbilimciler⁹ tarafından Ermenicenin batı lehçesi olarak kabul edilen Hemşince (*Homşetma*) konuşan Hopa Hemşinlerdir. Hemşincenin Ermenice’nin bir lehçesi olup olmadığı konusunda fikir birliği yoktur. Özellikle Türk milliyetçisi çevreler bunu reddetmekte ve Ermenilik vurgusunu yapanların ülkeyi bölmeye çalıştığı paranoyasını devam ettirmektedirler. Oysa sınırın açılmasından sonra, Hemşinler sınırın diğer tarafından gelen Ermenilerle rahatlıkla iletişim kurabilmiş, görüşme yaptığım Hemşinlerin hepsi bunu dile getirmişlerdir. Üstelik, Ermenilerle iletişim kurabilmeleri –aşağıda ayrıntılandıracağım gibi– sınır ticaretinde Hemşinleri avantajlı bir konuma getirmiştir.

Lazlarla Hemşinlerin birbirleriyle olan ilişkilerini izlerken sınırın yeniden açılmasını bir milat olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Sınırın açılmasından önceki dönemde kıyı bölgesinde yerleşmiş olan Lazlar, hem toprağın, hem limanın ve hem de resmî kurumlardaki tüm pozisyonların sahibi olarak bu sahil bölgesinin tek egemen grubu olmuşlardır. Hemşinler ise dağ köylerinde, kıyıdan uzak bölgelerde yaşamış, hayvancılık yapmış ve gerekli olmadıkça merkeze inmemiş, resmî kurumlarla ilişki kurmamışlardır. Merkeze indikleri zamanlarda ise, burada egemen olan Lazların dışlayıcı ve zaman zaman baskıcı tutumlarına maruz kalmışlardır. 1960’lı yıllarda olduğu söylenen ve ürünlerini satmak

8 Hemşinlerle ilgili çalışmalar için bkz. Hann (1995), Blasing (2007), Simonian (2007), Iskhanyan (2012), Ersoy (2007).

9 Örneğin dilbilimci Vaux (2007: 257) birbirinden farklı üç Hemşinli gruptan bahseder: Doğu, Batı ve Kuzey Hemşinleridir. Doğu Hemşinler Artvin civarına yerleşmiş, bir Ermenice lehçesi olan Hemşinceyi konuşan, Sunni-Müslüman gruptur. Batı Hemşinleri, Rize civarına yerleşmiş, sadece Türkçe konuşan Sunni-Müslüman gruptur. Kuzey Hemşinler ise daha önce Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon civarında yaşamış, bugün Rusya ve Gürcistan’da yaşayan, Hemşince konuşan Hristiyan gruptur.

için Hopa merkeze gelen Hemşinliler, Lazların sopalarla kovaladıkları ve ürünlerine el koyduklarına dair hikâyeler dışında bu iki grup arasında şiddete dönüşmüş bir olay yaşanmamıştır. Ancak zorunlu olmadıkları sürece de birbirlerinin alanına girmemiş ve birbirleriyle ilişki kurmamışlardır. Hopa limanının en işlek olduğu ve İran ve Irak'a sürekli mal taşındığı 1970'li yıllarda, Hemşinler taşımacılık işine başlamış, kamyonlarıyla uluslararası nakliyat yapmışlardır. Ancak bu dönemde bile en yakınlarındaki Lazlarla sosyal ya da ticari ilişkileri olmayan Hemşinler dağ köylerinde yaşamaya devam etmişlerdir. Hemşinlerin çevreden merkeze doğru göçü önce Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinden geçen her grup gibi zorunlu eğitim nedeniyle başlamış, yine de köyle bağlarının kopmadığı ve geniş bir kesimin hâlâ köylerde yaşadığı bir dönem olmuştur. Karadeniz bölgesinde 1960'larda özellikle çay üretimini ile başlayan ulusal ekonomiye eklenme süreci bu bölgenin kırsal yapısındaki dönüşümün de başlangıcı olmuştur. Her ne kadar çay üretimi kırsal bölgelerde yapıyor olsa da haneye daha fazla para girmesi, piyasa ürünlerine yönelişi ve modernleşme süreçlerine dahil olma eğilimini de ortaya çıkarmıştır. Tüm bölgede en önemli geçim kaynağı hâline gelen çay üretimi özellikle Hemşinler için kırdan kente göçün ilk itici gücü olmuş ancak geniş aile kalıplarından vazgeçilmesi hemen olmamış, süreç sınır ekonomisine girişle beraber hızlanmıştır. Sınırın açılmasından sonra yaşanan süreç geri dönülmez bir biçimde merkeze yerleşmeyi getirmiştir. Sınırın açılmasından sonra, ortaya çıkan yeni ekonomik koşulların Hemşinler için daha fazla olanak yaratmasıyla birlikte ekonomik gücü artan Hemşinler, Hopa'nın sosyal, kültürel ve politik yaşamında kendilerini var etmeye başlamışlardır. Bugün Hopa merkezde ekonomik, politik ve sosyal olarak dengelenmiş ama bütünleşmemiş ikili bir yaşam ortaya çıkmıştır.

Sınırın açılmasından sonra ekonomik yaşamda ortaya çıkan ikili yapının temelinde toprak mülkiyeti, yukarıda bahsettiğim dışlayıcı/baskıcı ilişki biçimleri ve sınırla ortaya çıkan ekonomik avantajların bir grup için daha fazla olması gibi etkenler vardır. Şöyle ki, sınırın açılmasından sonra, Lazlar daha çok toprak sahibi olmalarının avantajını kullanarak mekân sahibi olmuş, yıldızlı oteller açmış ya da en azından esnaflığa devam ederek bu ekonomiye dahil olmuşlardır. Hemşinler ise daha önce kamyonlarla yaptıkları nakliyecilik işini, kamyonlarını satın, krediyle tır satın alarak –bugün Hopa'da kayıtlı tır sayısı sekiz yüzden fazladır– ilerletmiş, dil avantajını kullanarak Gürcistan üzerinden Ermenistan'la devam eden –bugün resmî olarak görünmez olsa da– ticaretin yürütücüsü hâline gelmişlerdir. Sınırın bu tarafında, görece daha az risk taşıyan bir ticareti devam ettiren Lazların aksine, sınır ötesi ticaretin temel bileşeni olmuş ve bu ticaretle gelen bütün risklerle de yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Ancak aynı zamanda bu ticaretin ekonomik avantajlarından da en çok Hemşinler yararlanmıştır. Martinez bütün sınır sakinlerinin ortak bir 'sınır deneyimi' olduğunu söyler (1998: xviii). Flynn'e göre ise sınır insanları, ortak deneyimlerle, bu zor-

luk ve süreçlerle her yerde aynı şekilde baş etmeye çalışmazlar (1997: 312). Yani bu süreçler farklı sınır bölgelerinde farklı biçimlerde deneyimlenmekte ve algılanmaktadır. Bizim çalışmamız da aynı sınır bölgesinde farklı etnik grupların deneyim ve algılarının farklılaştığını göstermiştir. Liminal alanda tüm sınır insanlarını ortaklaştıracak bir *communitas* yerine her grubun kendi *communita'sı* nı yarattığı bir yaşam ortaya çıkmıştır Hopa'da.

Bu ekonomiye dahil olma biçimlerinin farklılığı, sınır ekonomisinin bu grupların kendi içlerindeki ilişkilere etkilerindeki farklılığı izlememize olanak sağlamıştır. Lazlar zaten var olan kaynaklarını kullanıp kendi mekânlarında bildikleri ilişki biçimlerini devam ettirirken, Hemşinler yeni mekânlarda, yeni sosyal ve kültürel bir çevrede ve yeni ekonomik ilişkiler içerisinde grup ilişkilerini yapılandırmak, yeniden kurmak zorunda kalmışlardır. Hemşinler daha çok ailelerinden, yakın çevrelerinden aldıkları maddi desteklerle ya da akrabalarıyla kaynaklarını birleştirerek sınır ticaretine dahil olmuşlardır. Bu sürecin onların grup içindeki ilişkilerine etkileri birkaç biçimde olmuştur. Ticarete ilk başladığı zamanlarda yaşanan belirsizlikler ve riskler, yatırılan paraların kaybedilmesine, dolayısıyla da aile içindeki ilişkilerinin ya da akrabalarla olan ilişkilerin zedelenmesine neden olmuş; bu durum grup içindeki ilişkilerde çözülme yaratmıştır. Merkezde geniş aileyle bir arada sürdürülmeye çalışılan yaşam, bir süre sonra tüm maddi temellerini kaybetmiş ve çekirdek ailelere dönüşmeye başlamıştır. Bu süreçte Hemşinler köylerdeki toprakların nasıl bölüşüleceği, şehirde ailenin yaşlı bireylerine kimin bakacağı, gelirin nasıl dağıtılacağı gibi çatışma yaratan durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Çekirdek aile içerisinde de sınır ötesi ticaret nedeniyle sürekli dışarıda olan ve sınırla birlikte hızla eğlence dünyasına dalan erkeklerle kadınlar arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Sınırın açılmasından sonraki dönemde boşanma oranlarında hızla bir artış olduğu –her ne kadar veri elde edemesem de– nüfus müdürü ve görüşme yaptığım kişiler tarafından dile getirildi. Dolayısıyla sınır ekonomisinin en önemli parçasından biri olan Hemşinler için, süreç hem grup içi ilişkilerin ve aile içi ilişkilerin zedelenmesine, güven problemlerine ve ilişkilerde yapısal dönüşümlere neden olmuştur. Daha fazla para kazanan, zenginleşen Hemşinli aileler, Hemşinlerin yaşadığı Sundura mahallesinden Orta Hopa'ya taşınmaya, kendilerini mekânsal olarak kendi gruplarından ayırmaya başlamışlardır.

Lazlar için ise süreç daha farklı işlemiştir. Genellikle resmi kurumlarda memur olarak çalışan ya da uzun yıllardır esnafılık yapan Lazlar nakliyecilik, şöförlük gibi işlerden uzak durmuş, dolayısıyla sınır ötesi ticaretin ortaya çıkardığı risklerden de daha az etkilenmiştir. Eğlence sektörünün yoğun bir biçimde günlük yaşama damgasını vurmaya başladığı dönemde de önemli sayıda Laz aile Hopa'dan göç etmiştir. Burada söylemek istediğim, Hemşinlerin modernleşme süreçleriyle iç içe geçip hızlanan çözülme sürecinin Lazlarda daha önceden zaten yaşanmış olduğu ve ekonominin yarattığı etkilerin Lazlar için genellikle

çekirdek aile düzeyinde kalmış olduğudur. Oysa Hemşinlerde, örneğin kaybedilen paralar sadece çekirdek aileyi değil, tüm kardeş ve akrabalarla beraber geniş aileyi etkilemiştir. Ticari başarısızlıklarla güven ilişkisi zedelenmiş; bu durum eğlence sektörünün yarattığı aldatmalar, boşanmalar ya da ikili evliliklerle yeni güvensizlikler ve çatışmalar ortaya çıkarmıştır.

Lazlarla Hemşinler arasında sınırın açılmasından önce de karşılıklı dışlama ve ötekileştirme söylemleri hep var olmuştur. Yapılan görüşmelerde her görüşmeci, onların sözleriyle aktarmak gerekirse, Lazların Hemşinleri ‘kaba’, ‘küfürbaz’, Hemşinlerin de Lazları ‘kibirli’, ‘sosyete’ olarak gördüklerini ifade etmiştir. Bunun köyde ve merkezde yaşamaktan kaynaklı bir dışlama söylemi olduğu açıktır. Sınırın açılıp Hemşinlerin merkeze taşınması ve Hopa merkezde bu iki grubun bir arada yaşamaya başlamasından sonra ise mekâna referansla yapılan ve bir nevi ‘masum’ sayılabilecek bu dışlama söylemlerine yenileri eklenmiş ve bu yeni söylemler çok da ‘masum’ olmamıştır. Özellikle Hemşinlerin şehirde, apartmanlardaki yaşam biçimlerine ve en çok da aile içi ilişkilerine vurgu yaparak ve onları aşağılayacak biçimde yapılmaya başlanmıştır. O güne kadar ekonomik olarak Hopa merkezden talepleri olmayan Hemşinlerin, sınırın açılmasından sonra taleplerinin artması, mekân ve toprak sahibi olmaya başlamaları, ekonomik olarak güçlenmeleri ve sosyal ve politik yaşamda güç kazanmaları ile birlikte, Lazlar sınırları keskinleştirmeye ihtiyaç duymuşlardır. Hopa’daki sınırla ilişkilenecek biçimi, var olan etnik farklılaşmayı derinleştirmiş, heterojen bir sınır *communitas*’ı yerine, benzer sosyal süreçlerden geçen farklı *communitas*lar yaratmıştır. Bu grupların ikisi de sınır ekonomisiyle ilişkilenecek, bu ekonomiye dahil olmuş ama dahil olma biçimlerinin farklılığı oluşturdukları *communita*’yı da farklılaştırmıştır, bu iki grup arasında yeni dışlama söylemleri yaratmıştır.

Teksas Caddesi örneği ekonomik yaşama giriş biçimi nedeniyle ortaya çıkan yeni ayrımları göstermektedir. Resmi adı Dumlupınar olan bu cadde, Teksas Caddesi adını sınır kapısının açılmasından sonra almıştır. Bu cadde, yabancı uyruklu kadınların çalıştırıldığı barların, birkaç tane küçük otelin olduğu, görüşmecilerimizin deyişiyle ‘ikinci kalite fuhuş’un yapıldığı bir yerdir. Bu caddedeki barlar çoğunlukla bodrum katlarında, içlerinde lobilerin olduğu küçük, dar mekânlardır. Bu lobilerde kadınlarla içki içilip, geceye devam edebilmek için pazarlık yapılmakta, anlaşma sağlanırsa yine bu caddedeki otele geçilmektedir. Ancak fiyatlarda anlaşma sağlanamayınca sık sık silahlı-bıçaklı kavgalar olmaktadır. Bu nedenle Teksas Caddesi, erkeklerin görülmek istemediği, Hopalı kadınların ise kullanmadığı ve zorunlu kalmadıkça geçmekten bile imtina edini- len bir sokaktır.

Bu cadde üzerinde 7-8 tane bar var. ... Çarşının ortasında. Ama olabilir tabii biz geri kafalı değiliz. Her şey olsun ama biraz çarşının içinde abes kaçıyor. ... Ben eşimi bu caddeden geçirmiyorum. Mesela ben çocuklarıma da demişim bu caddeyi kullanma-

yn. E burası aynı dediğim Teksas sokağı gibi bir yer. O açıdan yani aileme ve çocuklarıma derim ki buradan geçmeyin. Çünkü sarhoşu var buradan çıkar. Ha bunların bu çarşının içinde değil de kenar yerde olsun. 10 tane olsun 20 tane olsun. Ama biraz daha çarşının dışında olsun.

Bu sokaktaki mekânları işletenlerin hepsinin Hemşinli olması Lazların Hemşinlere dair ötekileştirme söylemlerini derinleştirmelerine neden olmuştur. Bu söylemler, Hemşinlerin aile ilişkilerine yapılan vurgularla sürdürülmektedir. Lazlara göre, aile hayatı zaten bozuk olan Hemşinler fuhuş işine girmiş ve bu işe girdikten sonra da aile hayatları daha da bozulmuştur. Sınırın yarattığı ve bugün Hopa'da birçok insan için tek geçim kaynağı hâline gelmiş bu sektör, bu grupların kendi içlerindeki ilişkilerini ve diğer grupla kurdukları ilişkileri hem söylem düzeyinde hem de günlük yaşamda yeniden kurmalarına neden olmaktadır.

Sınırdaki yaşamın her sınır bölgesinde deneyimlenebilecek ortaklıkları –kaçakçılık gibi– olduğu açıktır. Ancak Flynn'in dediği gibi, bu sürecin nasıl deneyimlendiği her sınır bölgesinde farklılaşmaktadır. Kaçakçılık tüm sınır bölgelerinde var olmakla birlikte, bunun nasıl yapıldığı ve bu bölgede yaşayan insanların günlük yaşamlarında ortaya çıkardığı etkiler her sınır bölgesinde farklılıklar göstermektedir. Sarp sınır bölgesinde yaptığım bu çalışma göstermiştir ki bu farklılaşma aynı sınır bölgesindeki farklı gruplar için de geçerlidir.

Sonuç yerine

Dixon ve Durrheim'in belirttiği gibi “‘kim olduğumuz’ sorusu çoğu defa ‘nerede olduğumuz’” (2000: 27) sorusuyla yakından ilgilidir. Bir sınır bölgesinin sakinleri de hem kimliklerini hem de kendi yaşamlarına dair söylemlerini sınırla kurdukları ilişkiler üzerinden yeniden kurarlar. Donnan ve Wilson sınırların, ulus-devletlerin fiziksel, ‘gerçek’ yapıları olduğunu ve aynı zamanda birçok kimliğin anlam ve aidiyet alanını oluşturduğunu iddia ederler (1998: 25). Sınırların yarattığı gerçeklik dinamik ve diyalektik bir gerçekliktir. Bu gerçeklik, yapı –devlet– ile bu bölgelerdeki insanlar, kamu kurumları ve uluslararası organizasyonlar arasındaki karşılıklı ilişkilerle kurulan ve bu bileşenlerin herhangi birinde ya da birkaçında meydana gelen değişimlerle yeniden kurulan bir gerçekliktir.

Sınır insanları bu süreçlerde ‘pasif birer alıcı değil’ (Wilson ve Donnan, 1998) sürecin aktif bileşenleridir. Sınırdaki yaşamın kuralları konurken, Flynn'in örneğinde olduğu gibi ‘Sınır bizim’ (*We are the border*) diyerek kendi kurallarını da koyar ve kendileri için hareket ve manevra alanları yaratırlar. Buna olanak sağlayan da sınırın liminalitesi ve bu liminal alanın yarattığı boşluklardır. Turner'ın özgürleştirici potansiyele vurgu yaptığı nokta, sınır bölgeleri için bu hareket ve manevra alanlarının yaratılmasıyla ortaya çıkar: Devlet(ler)in koyduğu kurallara rağmen kendi kazanç alanlarını yaratır, bir şekliyle devlet(ler)e kafa tutarlar; her yeni düzenlemeye karşı bir manevra yapıp bunlarla baş etme yöntemleri ge-

liştirirler. Dolayısıyla da kendilerini devlet politikalarından koruyacak ‘özgürleşme’ alanları bulurlar.

KAYNAKÇA

- Baud, M. ve van Schendel, W. (1997) "Toward a comparative history of borderland", *Journal of World History*, 8(2): 211-242.
- Blasing, U. (2007) "Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli", Simonian, H. H. (der.) *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey* içinde, Routledge.
- Dixon, J. ve Durrheim, K. (2000) "Displacing place-identity: a discursive approach to locating self and other", *British Journal of Social Psychology*, 39: 27-44.
- Donnan, H. ve Wilson, M. T. (1999) *Borders: Frontiers of identity, nation and state*. New York, Berg.
- Flynn, D. K. (1997) "We are the border: Identity, exchange, and the state along the Benin-Nigeria border", *American Ethnologist*, 24(2): 311-330.
- Gönlübol, M. ve Sar, C. (1974) *Olaylarla Türk Dış Politikasına Bakış (1919-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Karabekir, K. (2005) *İstiklal Harbimiz*, cilt 4, Emre Yayınları.
- La Sure, C. (2005). "What is liminality?", <<http://www.liminality.org/about/whatisliminality/>>, 3 Mayıs 2010'da erişildi.
- Martinez, J. O. (1998). *Border people: Life and society in the U.S.-Mexico borderlands*, The University of Arizona Press.
- Meeker, E. M. (1971) "The Black Sea Turks: Some aspects of their ethnic and cultural background", *International Journal of Middle East Studies*, 2(4): 318-345.
- Mwanabingo N. M. ve Doeverspeck, M. (2012). "Navigating uncertainty: Observations from the Congo-Rwanda border", Bruns, B. ve Miggelbrink, J. (der.). *Subverting borders doing research on smuggling and small-scale trade* içinde, VS Verlag.
- Turner, V. (1969) *The ritual process*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- O'Dowd, L. (2010) "From a 'borderless world' to a 'world of borders': 'bringing history back in'", *Environment and Planning D: Society and Space*, 28: 1031-1050.
- Ohmae, K. (1991) *Borderless world: Power and strategy in the inter-linked world economy*, Harper Business, New York.
- Öztürk, N. (2006) "Türkiye'de Sınır Ticaretinin Gelişimi, Ekonomik Etkileri, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3).
- Polese, A. (2012) "Who has the right to forbid and who to trade? Making sense of illegality on the Polish-Ukrainian border". Bruns, B. ve Miggelbrink, J. (der.). *Subverting borders doing research on smuggling and small-scale trade* içinde, VS Verlag.
- Wilson, T. ve Donnan, H. (1998) *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge University Press.
- Yükseker, D. (2007) "Shuttling goods, weaving consumer tastes: Informal trade between Turkey and Russia", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1), 60-72.

